



## The role of Natural Factors in Causation

**Jalaleddin Ghiasi \***

Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran.

Email: jalalghiasi2001@yahoo.com

Use your device to scan and read the article online



**Citation** Ghiasi, J. (2026). The role of Natural Factors in Causation . [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#).23 (88): 5-38

Received: 22 December 2024 , Accepted: 14 July 2025

### Abstract

Whenever an accident is caused by the combination of human and natural factors, we are faced with various forms that can have different rulings and be different from the combination of human factors. This article uses a descriptive analytical method to find the rulings of these different forms. If a person intended the result, that is, the occurrence of the accident, or had knowledge of it, there is no doubt that all responsibility falls on him. Among the two cases where a person has ignorance or suspicion of the occurrence of the accident, due to the limitations of the article, only the case of ignorance, which is the most controversial, has been examined. Among lawyers and Islamic jurists, both Shia and Sunni, there are three views: all responsibility falls on the human factor, denial of responsibility from the human factor and attributing the accident to both factors, and considering a portion of the responsibility on the human factor, which is the latter view approved in the article.

### Keywords

human factor, natural factor, force majeure, compensation, Imamia jurisprudence, sunni jurisprudence..



## Extended Abstract

### 1. Introduction

Determining legal and criminal liability becomes exceptionally complex when a harmful event results from the intersection of human actions and natural forces. While traditional legal frameworks often address the “conflict of causes” involving multiple human agents, the involvement of natural factors—such as earthquakes, floods, or pre-existing medical conditions—presents unique challenges for establishing a causal nexus. This article investigates the legal and jurisprudential implications of these “mixed” scenarios. The central problem addressed is whether liability in such cases should be attributed exclusively to the human agent, exclusively to the natural factor (effectively exonerating the human), or shared between the two.

The scope of this research is particularly focused on instances where the human agent is “ignorant” (lacking intent or specific knowledge) of the impending natural event, as cases involving clear intent or scientific knowledge are generally settled in favor of full human liability. By examining Shia and Sunni jurisprudence, Iranian law, and comparative perspectives from Common Law and French Law, this study seeks to provide a structured framework for allocating responsibility in modern judicial practice.

### 2. Research Methodology

This study utilizes a descriptive-analytical method to explore the multifaceted nature of causation. The methodology involves several key stages:

- **Conceptual Clarification:** Defining “force majeure” (external, unpredictable, and irresistible events) and “Acts of God,” while distinguishing between internal and external natural factors.
- **Taxonomic Analysis:** The author categorizes scenarios based on the human agent’s mental state (intent, knowledge, or ignorance) and the temporal relationship between the human act and the natural force (precedence or subsequence).
- **Comparative Jurisprudence:** The research examines classical Islamic jurisprudential examples, such as the “opening of a container lid” (fat’h al-mashk) subsequently spilled by wind or an earthquake, to extract underlying principles.
- **Legal Evaluation:** The study analyzes current Iranian statutes (e.g., the Islamic Penal Code and Civil Code) alongside French and Common Law doctrines to assess how modern legal systems resolve these conflicts.

### 3. Research Findings

The research identifies three primary scenarios regarding the human agent's mental state:

1. **Intentional Utilization:** If a human agent uses a natural factor as a tool (e.g., abandoning a bound person in a flood zone to cause death), they are held fully liable, as the natural force is viewed merely as an instrument of their intent,.

2. **Scientific Knowledge:** When an agent lacks direct intent but possesses certain knowledge that a natural factor will intervene (e.g., knowing a victim has a fatal allergy or that a storm is imminent), this knowledge is legally equivalent to intent, resulting in full liability,.

3. **Ignorance (The Core Conflict):** In cases where the agent is unaware of the natural factor, the research highlights three distinct jurisprudential and legal schools of thought:

o **Exclusive Human Liability:** Proponents argue that the human act is the "cause of the cause." Without the initial human intervention, the natural factor would not have had the opportunity to cause the specific harm,. Some jurists also argue that because natural forces cannot bear legal "debts," the human must carry the full burden,.

o **Exoneration of the Human Factor:** This view holds that the natural force acts as the "direct agent" (mubāshir), which typically supersedes the "remote cause" (sabab),. If the natural event was unpredictable and unavoidable, it breaks the chain of causation between the human act and the resulting damage.

o **Proportional/Relative Liability:** This view suggests that when both factors contribute to the result, the liability should be divided according to their respective degrees of impact,.

The research finds that while traditional religious texts are often silent on these specific nuances, modern forensic capabilities allow for a more precise determination of impact percentages,. The author argues that the Relative Liability theory is the most equitable, as it prevents the unfair imposition of total liability on a human agent for outcomes partially driven by irresistible natural forces,.

### 4. Conclusion

The study concludes that the attribution of causation is fundamentally a matter of customary perception (urf) rather than abstract philosophy,. In the absence of explicit statutory provisions in Iranian law regarding the combination of human acts and unpredictable natural forces, judges must rely on general principles of justice and jurisprudential interpretation.

The article advocates for the adoption of proportional liability in cases of “ignorance.” This approach aligns with the rational principle that an individual should only be held responsible for the portion of harm directly attributable to their actions or omissions. By recognizing the role of natural factors, the legal system can move away from “all-or-nothing” liability toward a more nuanced model of justice that reflects the complex reality of modern accidents and medical interventions.

### **Funding**

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

### **Author’s Contribution**

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

### **Conflict of Interest**

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

### **References**

- Allen, Michael; *Textbook on Criminal Law*, 2007, Oxford, 9th ed.
- Ameli (Shahid Thani), *Zayn al-Din; Tamhid al-Qawa'id*; Qom: Islamic Propagation Office, 1416 AH [In Arabic].
- Ameli (Shahid Thani), *Zayn al-Din; Masalik al-Afham*; Vol. 12, Qom: Mu'assasat al-Ma'arif al-Shi'iyah, 1417 AH [In Arabic].
- Ardabili (Muhaqqiq Ardabili), Ahmad ibn Muhammad; *Majma' al-Fa'idah wa al-Burhan fi Sharh Irshad al-Adhhan*; Vol. 10 & 14, Qom: Islamic Publications, 1403 AH [In Arabic].
- Ashworth, Andrew; *Principles of Criminal Law*, 1992, Oxford University Press.
- Dehghan, Zahra and Mansour Amini; “Force Majeure Claim Based on COVID-19 in LNG Sales Contracts”, *Energy Law Studies*; No. 1, Spring & Summer 1401, pp. 267–289 [In Persian].
- Doroudian, Hassan Ali; *Civil Law 4 Lectures*; Tehran: University of Tehran Press, 1385 [In Persian].
- Emami, Seyyed Hassan; *Civil Law*; Vol. 1 & 4, Tehran: Islamieh, 1383 [In Persian].
- Fazel Hindi, Muhammad ibn Hassan; *Kashf al-Litham wa al-Ibham 'an Qawa'id al-Ahkam*; Vol. 11, Qom: Islamic Publications Office, 1416 AH [In Arabic].
- Ghiasi, Jalal al-Din; “Complicity in Crime from the Perspective of Islamic Jurisprudence”, *Legal Research Quarterly*; No. 3, Summer 1390, pp. 139–166 [In Persian].

- Ghiasi, Jalal al-Din; *Causation in Criminal Laws*; 4th ed, Tehran: Jangal, 1402 AH [In Persian].
- Hilli (Allamah Hilli), Hassan ibn Yusuf; *Tahrir al-Ahkam*; Vol. 4 & 6, Qom: Imam Sadiq Institute, 1420 AH [In Arabic].
- Hilli (Allamah Hilli), Hassan ibn Yusuf; *Qawa'id al-Ahkam*; Vol. 2 & 3, Qom: Islamic Publications Office, 1413 AH [In Arabic].
- Hilli (Allamah Hilli), Hassan ibn Yusuf; *Mukhtalaf al-Shi'ah*; Vol. 5, Qom: Isma'iliyan, 1413 AH [In Arabic].
- Hilli (Muhaqqiq Hilli), Najm al-Din Ja'far ibn Hassan; *Shara'i' al-Islam*; Qom: Isma'iliyan, 1408 AH [In Arabic].
- Hilli, Muhammad ibn Hassan; *Idah al-Fawa'id*; Vol. 2 & 4, Qom: Isma'iliyan, 1387 AH [In Arabic].
- Hosseini Ameli, Seyyed Mohammad Javad; *Miftah al-Karamah*; Qom: Al-Bayt Institute [In Arabic].
- Ibn Barraj, Abdulaziz; *Muhadhdhab*; Vol. 1 & 2, Qom: Jame'e Modarresin, 1406 AH [In Arabic].
- Ibn Idris, Muhammad ibn Mansur; *Al-Sarair*; Vol. 3, 2nd ed, Qom: Islamic Publications, 1410 AH [In Arabic].
- Ibn Qudamah, Muhammad ibn Abdullah; *Al-Mughni*; Vol. 5, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi [In Arabic].
- Isaei Tafreshi, Mohammad et al.; "The Effect of Force Majeure Accompanying the Defendant's Fault on Civil Liability", *Modares Quarterly*; No. 4, Winter 1386, pp. 193–219 [In Persian].
- Karaki Ameli, Ali ibn Hossein; *Jami' al-Maqasid*; 2nd ed, Qom: Al-Bayt, 1414 AH [In Arabic].
- Katouzian, Nasser; *Civil Law (Tort - Civil Liability)*; Tehran: University of Tehran, 1370 [In Persian].
- Katouzian, Nasser; *General Rules of Contracts*; Vol. 4, 2nd ed, Tehran: Enteshar Company, 1376 [In Persian].
- Katouzian, Nasser; *Non-Contractual Obligations*; Vol. 1 & 4, Tehran: University of Tehran Press, 1393 [In Persian].
- Khoei, Seyyed Abu al-Qasim; *Mabani Takmilat al-Minhaj*; Najaf: Matba'at al-Adab [In Arabic].
- LaFave, Wayne R.; *Causation in the Criminal System of the United States of America*; Tehran: Mizan, 1383 [In Persian].
- Maraghi, Mir Abd al-Fattah; *Al-Anawin al-Fiqhiyyah*; Vol. 2, Qom: Islamic Publications Office, 1417 AH [In Arabic].
- Mardawi, Ali ibn Sulayman; *Al-Insaffi Ma'rifat al-Raji' min al-Khilaf*; Vol. 6 & 12, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1957 [In Arabic].

- Mir Mohammad Sadeghi, Hossein; *Crimes Against the Physical Integrity of Persons*; Tehran: Mizan, 1400 [In Persian].
- Najafi, Muhammad Hassan; *Jawahir al-Kalam*; Vol. 37 & 43, 3rd ed, Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyah, 1362 [In Arabic].
- Pourmohammadi, Reza and Seyyed Mostafa Mohaghegh Damad; “Principles of Recognizing the Causes of Events from the Perspective of Imami Jurisprudence and English Law”, *Comparative Study of Islamic and Western Law*; No. 4, Jan 2022, pp. 267–294 [In Persian].
- Al-Rafi’i, Abdul Karim; *Shafi’i Jurisprudence*; Vol. 11, Dar al-Fikr [In Arabic].
- Rahnama, Somayyeh; *Criteria for Recognizing the Cause Stronger than the Direct Agent in Bodily Injuries (Master’s Thesis)*; Qom: University of Qom, 1398 [In Persian].
- Safai, Seyyed Hossein; “Conditions and Effects of Force Majeure in the 2016 French Civil Code Reforms and Its Use to Address Deficiencies in the Iranian Legal System”, *Private Law Scientific-Research Quarterly*; No. 39, Summer 1401, pp. 9–38 [In Persian].
- Safai, Seyyed Hossein; “Force Majeure or Force Majeure: A Brief Overview in Comparative Law, International Law, and International Commercial Contracts”, *International Law Review*; No. 3, August 1364, pp. 111–154 [In Persian].
- Safai, Seyyed Hossein; *Civil Law*; Vol. 2, Tehran: University of Tehran Press, 1383 [In Persian].
- Shafi’i Sherbini, Muhammad ibn Ahmad; *Mughni al-Muhtaj*; Vol. 2, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1958 [In Arabic].
- Simester, AP and Sullivan, GR; *Criminal Law Theory and Doctrine*, 2003, 2nd ed, Oxford, U.S. p 93.
- Smith & Hogan; *Criminal Law*, 2005, U.S.A New York, Oxford.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan; *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyah*; Vol. 7 & 8, Tehran: Al-Maktabah al-Murtadhawiyah, 1387 [In Arabic].
- Zendedel, Mohammad; “The Scope of Tark al-Istifsal in Jurisprudential Inferences”, *Journal of Jurisprudence and Principles*; No. 4, Winter 1402, pp. 69–103 [In Persian].



## نقش عوامل طبیعی در تسبیب

جلال‌الدین قیاسی\*

دانشیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران

Email: jalalghiasi2001@yahoo.com



استناد قیاسی، جلال‌الدین (۱۴۰۵). نقش عوامل طبیعی در تسبیب. فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۳ (۸۸): ۵-۳۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲. تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳

### چکیده

هرگاه حادثه‌ای ناشی از اجتماع عامل انسانی و طبیعی باشد، با صور گوناگونی روبه‌رو هستیم که می‌تواند احکامی مختلف و متفاوت از اجتماع عوامل انسانی داشته باشد. این مقاله با روش تحلیلی توصیفی درصدد یافتن حکم این صور مختلف است. در صورتی که انسان قاصد نتیجه یعنی وقوع حادثه بوده یا بدان علم داشته باشد تردیدی نیست که تمام مسئولیت متوجه اوست. از میان دو حالتی که انسان جهل یا ظن به وقوع حادثه داشته باشد، به دلیل محدودیت مقاله تنها حالت جهل که بیشتر محل اختلاف است مورد بررسی قرار گرفته است. در میان حقوق‌دانان و فقها اعم از شیعه و سنی سه دیدگاه وجود دارد، تمام ضمان متوجه عامل انسانی، نفی مسئولیت از عامل انسانی و استناد حادثه به هر دو عامل و لحاظ سهمی از ضمان بر دوش عامل انسانی که نظر اخیر در مقاله مورد تأیید قرار گرفته است.

### واژگان کلیدی

عامل انسانی، عامل طبیعی، قوه قهریه، ضمان، فقه امامیه، فقه عامه.



## مقاله

در میان صور پیچیده و متکثر حوادثی که منجر به خسارت‌های جانی و مالی می‌شوند، برخی از صور مانند آنچه در کتب فقهی تحت عنوان تراحم موجبات یعنی اجتماع سبب و مباشر یا اجتماع اسباب نامیده می‌شود از پیچیدگی بیشتری برخوردارند. هر دو حالت فوق، حسب تفاوت‌هایی که در رکن مادی و معنوی یا تقدم و تأخر عوامل وجود دارد، به صور متکثری تقسیم می‌شوند. در این میان حالتی که عاملی طبیعی در کنار عامل انسانی قرار می‌گیرد از دشواری بیشتری برخوردار بوده و مورد اختلاف بیشتری است؛ برای مثال در یک پرونده ضرب و جرح، پزشکی قانونی ۷۵ درصد مرگ را منسوب به عمل ضارب و ۲۵ درصد را به بیماری زمینه‌ای مستند کرده است. یا متهم شخصی را ربوده و در کنار جاده رها می‌کند اما رانش نابهنگام و غیرمترقبه کوه موجب مرگ وی می‌شود یا شخصی دیگری را ربوده و در خانه‌ای محبوس می‌کند اما زلزله موجب مرگ وی می‌شود یا شخصی با تهدید دیگری را دنبال نموده و او به جایی فرار می‌کند که تصادفاً توسط حیوان درنده‌ای کشته می‌شود.

در اینکه از لحاظ رابطه علیت فلسفی، عامل طبیعی در حادثه نقش داشته سخنی نیست اما سؤال آن است که آیا در این موارد از لحاظ حقوقی، حادثه تنها به عامل انسانی یا تنها به عامل طبیعی یا هر دو منتسب می‌شود؟ حقوقدانان به این سؤال پاسخ‌های متفاوتی داده‌اند و در روایات اسلامی هیچ اشاره‌ای بدان نشده است. آیا این سکوت را می‌توان حمل بر اطلاق کرد و نتیجه گرفت که فقط عامل انسانی ضامن است و نبود عامل طبیعی یکسان است؟ آیا چنین اطلاقی پذیرفتنی است؟ و اگر آنرا پذیرفتیم با این قاعده عقلایی چه کنیم که هرکس باید تنها به اندازه سهم خود در ایجاد جرم یا خسارت، مسئول باشد؟ (عیسائی تفرشی، ۱۳۸۶، ص ۲۰۰).

مقاله حاضر به دنبال پاسخ‌گویی بدین سؤالات است که از قضا موارد

فراوانی از ایراد خسارت‌های جانی و مالی را به خود اختصاص می‌دهد. این مسئله در کتب مسئولیت مدنی در خصوص تأثیر قوه قاهره در کنار عامل انسانی مطرح شده است اما ملاکا اختصاصی به حقوق خصوصی و قوه قاهره ندارد و علاوه بر آنها در مسائل کیفری و هم فراتر از قوه قاهره در عوامل طبیعی درونی نیز محل مناقشه است.

## ۱. نکات تمهیدی

پیش از ورود در ماهیت مسئله ناگزیر از ذکر برخی اصطلاحات و تبیین مراد از آنها در این مقاله و بیان پاره‌ای توضیحات هستیم که به گونه‌ای در فهم بحث دخیل هستند.

### ۱-۱. قوه قاهره

در حقوق مدنی در بحث از اموری که مانع از اجرای تعهد و مسئولیت می‌گردد به قوه قهریه یا فورث ماژور اشاره می‌شود، اما در مسئولیت قهری نیز ممکن است برای قوه قهریه نقشی و سهمی قائل شد بدین معنا که ممکن است در اجتماع عامل انسانی و طبیعی، حادثه را تماما بدان مستند دانست یا حداقل بخشی از مسئولیت را بدان استناد داد و به نسبت نقش آفرینی آن از سهم عامل انسانی کاست؛ بنابراین قبل از ورود به بحث ناچار از توضیح این اصطلاح هستیم.

قوه قاهره که در موادی از قانون مدنی ایران مانند ۲۲۷، ۲۲۹ و ۶۱۵ یا ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی بدان اشاره شده ترجمه فورس ماژور فرانسوی است و ریشه در حقوق رُم دارد. این مفهوم بعداً توسط کشورهای حقوق نوشته پذیرفته شد. در حوزه‌های قضایی حقوق نوشته، فورس ماژور رویدادی خارجی، غیرقابل پیش‌بینی و گریزناپذیر است که پس از انعقاد قرارداد رخ می‌دهد و اجرای تعهدات قراردادی را به صورت موقت یا دائم ناممکن می‌سازد؛ به گونه‌ای که متعهد امکان ایفای تعهدات خود را از دست

می‌دهد (دهقان و امینی، ۱۴۰۱، ص ۶۹ / صفایی، ۱۴۰۱، ص ۱۳).

رویداد خارجی را گاه خارج از اراده و گاه خارج از حیطه فعالیت و انتفاع متعهد گفته‌اند مثلاً اعتصاب طبق نظر اول خارجی است اما طبق نظر دوم خیر (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ص ۲۰۷) در مقابل قوه قاهره، حادثه ناگهانی یا غیرمترقبه یا غیرمنتظره، حادثه‌ای است که ناگهان رخ داده و مانع انجام تعهد می‌شود خواه خارجی باشد خواه داخلی مانند بیهوشی (همان، ص ۲۰۴).

بعضی از حقوقدانان فرانسوی بین فورس مازور و حادثه غیرمترقبه فرق گذاشته و گفته‌اند که حادثه غیرمترقبه حادثه‌ای درونی یعنی وابسته به فعالیت متعهد یا بنگاه او است مانند آتش‌سوزی، عیب کالا، از خط خارج شدن راه آهن و اعتصاب در پاره‌ای موارد، درحالی‌که فورس مازور حادثه‌ای برونی است مانند سیل، توفان و... (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۱۱).

فورس مازور به معنی عام با اصطلاح «کار خدا» (Act of God) متفاوت است اصطلاح دوم فقط شامل حوادث غیرعادی است که دارای علل طبیعی هستند و بدون دخالت بشر روی می‌دهند، درحالی‌که فورس مازور دارای معنی گسترده‌تری است و پاره‌ای حوادث ناشی از عمل انسان را نیز در برمی‌گیرد (همان، ص ۱۱۴) از تعریفی که درباره قوه قاهره بیان شد، شرایط آن نیز به اجمال معلوم می‌شود یعنی قوه قاهره باید دارای سه ویژگی باشد: ۱. غیرقابل اجتناب بودن؛ ۲. غیرقابل پیش‌بینی بودن؛ ۳. خارجی بودن (تفرشی، ۱۳۸۶، ص ۱۹۵).

## ۱-۲. صدق عنوان مباشر بر عامل طبیعی

کلمه مباشر ظهوری نسبی و اندک در عامل انسانی دارد اما فقها در کتب خود بر عوامل طبیعی مانند باد، خورشید یا پرنده اطلاق مباشر (شهد ثانی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۱۷۲) یا کالمباشر (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۳۷، ص ۶۹) یا به منزله مباشر (محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۲۱۴) کرده‌اند. اینکه آیا می‌توان بر عوامل طبیعی مانند باد یا میکرب یا سیل عنوان مباشر را اطلاق

نمود یا نه، در تصویر حالات مختلف مسئله و تفکیک آنها مؤثر است.

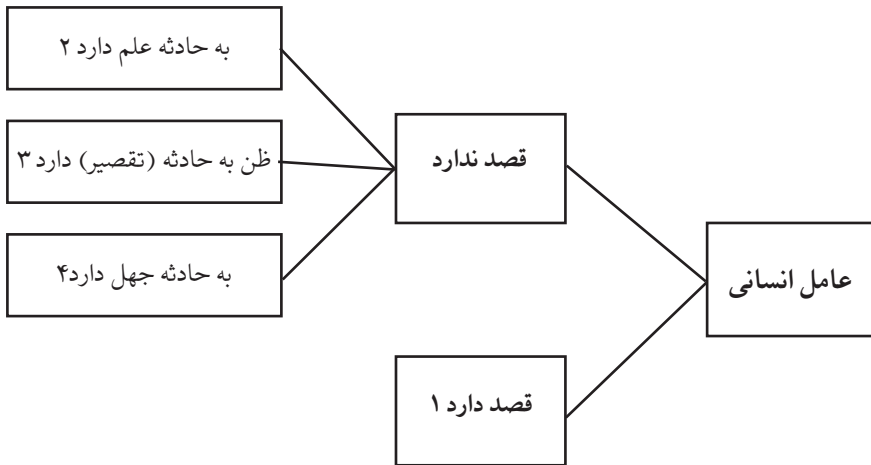
### ۱.۳. روش حل مسائل تسبیب

به‌طور کلی از لحاظ روش شناسی، مسائل تسبیب نه با روش تجربی محض مانند فیزیک و شیمی، نه عقلی محض مانند فلسفه و منطق، نه نقلی مانند برخی مسائل فقهی و تاریخی و نه کشف و شهودی مانند مسائل عرفانی است، بلکه حاکم در این مسئله نظر عرف است. البته احراز نظر عرف خود مشکل بزرگ این حوزه است و خود نیازمند بحث مفصلی است که این نوشته در مقام پرداختن بدان نیست و تنها بدین نکته تذکر می‌دهد که برخی از نویسندگان غرب مانند هارت و هانور در اثر معروف خود «علیت» (Causation) سعی کردند دریافت‌های عرف را ضابطه‌مند سازند و نشان دهند ذهن عرفی در چه شرایطی حادثه‌ای را به کسی نسبت می‌دهد. یافته‌های آنان مورد تأیید روانشناسان تجربی قرار گرفت اما روش آنان که مبتنی بر دریافت‌های شخصی خود آنها بود مورد نقد قرار گرفت (پورمحمدی و محقق داماد، ۱۴۰۰، ص ۲۸۱).

### ۲. صور مسئله و تحریر محل نزاع

تحلیل دقیق هر مسئله نیازمند تفکیک صور مختلف و تعیین دقیق محل نزاع است از این رو پیش از هر چیز باید احتمالات مختلف در این مورد را مدّ نظر قرار داد. موضوع مورد بحث را از جوانب مختلف می‌توان لحاظ و تقسیم‌بندی کرد. گاه از حیث تقدم و تأخر عامل انسانی و طبیعی مانند شرکتی که مامور است تا قبل از زمستان در یک جاده کوهستانی، بهمن‌گیر بسازد اما با اهمال خود سبب می‌شود سقوط بهمن در زمستان موجب حادثه شود (تقدم عامل انسانی)، یا با شیوع یک بیماری واگیر دار شخصی مامور واکسیناسیون اهالی یک روستاست اما با تقصیر خود سبب می‌شود کسانی دچار بیماری و مرگ شوند (تقدم عامل طبیعی) و گاه تقسیم صور از

حیث رکن مادی عامل انسانی یعنی فعل یا ترک فعل بودن و گاه از حیث رکن روانی که قاصد است یا غیرقاصد، و اگر غیرقاصد بود، علم ۱ یا ظن یا جهل به حادثه دارد. گاهی متهم موجب بروز عامل طبیعی یا انتقال آن می‌شود مانند انتقال بیماری‌های واگیر دار همچون کزاز یا ایدز و گاه عامل طبیعی مستقل از عامل انسانی رخ می‌دهد مانند سیل و زلزله، طوفان، مد دریا، صاعقه، سونامی یا حضور غیرمنتظره حیوان وحشی در خیابان. حاصل ضرب اقسام مذکور در یکدیگر منجر به صور مختلفی می‌شود تلفیق عوامل مختلف و معیارهای متفاوت با یکدیگر را می‌توان در نمودار زیر نشان داد.



باید دید اصولاً نقش عامل انسانی و طبیعی در حادثه چگونه است و آیا بدانان استناد پیدا می‌کند و در صورت استناد چه کسی ضامن است و در صورت ضمان اشتراکی، سهم هریک به نحو تضامن یا به‌طور مساوی یا حسب درجه تأثیر آنهاست یعنی آیا می‌توان تمام یا بخشی از حادثه را به عامل طبیعی استناد داد و در نتیجه عامل انسانی را تماماً مبرا از مسئولیت دانست یا حداقل سهم او را از ضمان کاهش داد؟

۱. در خصوص ارتباط علم و قصد باید گفت، گاهی انسان می‌خواهد حادثه‌ای رخ دهد، اما علم به وقوع آن ندارد. و گاهی علم به وقوع دارد اما مطلوب و مقصود وی نیست.

مسئله اجتماع دو عامل انسانی و طبیعی در فقه شیعه و عامه در قالب مثال‌هایی مطرح شده است. فقها چنانکه رسم آنان است قواعد را با ذکر مثال‌هایی ساده بیان میکنند و معمولاً اگر فقیهی مسئله‌ای را مطرح کرد فقهای پس از وی نیز در قالب همان مثال به پاسخ مسئله می‌پردازند. مثال معروفی که ابتدا در کتب اهل سنت مطرح شده و سپس به کتب شیعه نیز راه پیدا کرده این است که اگر کسی در مَشکی را باز کند و آب یا روغن داخل آن بریزد آیا ضامن است یا نه؟ البته مثال‌ها منحصر به تنها چنین موردی نیست.

الف) اگر محتوای مشک بی‌دخالیت هیچ عامل دیگری بریزد تقریباً تمامی فقهای شیعه و سنی متفقند که فاتح ضامن است زیرا او مباشر در اتلاف است (شربینی، ۱۹۵۸، ج ۲، ص ۲۷۸ / ابن‌قدامه، [بی‌تا]، ج ۵، ص ۴۴۵ / محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۲۱۴ / فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۶۶ / رافعی، [بی‌تا]، ج ۱۱، ص ۲۴۳).

ب) اگر کسی در مشک را باز کند و باد، زلزله یا پرنده‌ای مشک را بیندازد و محتوای آن خالی شود این همان حالت اجتماع عامل انسانی و طبیعی است که محل بحث ما در این مقاله میباشد. چنانکه در نمودار مشاهده می‌شود در اینجا با چهار صورت مختلف روبه‌رو هستیم حکم دو صورت اول و دوم روشن است و حالت سوم و چهارم در میان فقها و حقوقدانان محل اختلاف است. در این مقاله به علت محدودیت حجم آن امکان پرداختن به صورت سوم وجود ندارد و باید به شکل مستقل مورد بررسی قرار گیرد.

## ۲-۱. قصد به کارگیری عوامل طبیعی توسط عامل انسانی

عامل انسانی گاه قصد دارد از عامل طبیعی استفاده کند مانند اینکه شخصی را با دست و پای بسته در کنار ساحل یا در نقطه بهمن خیزرها می‌کند تا بالا آمدن آب وی را خفه کند یا بر اثر ریزش بهمن کشته شود یا وی را در میان درندگان رها می‌کند تا او را به قتل برسانند یا عفونتی را به وی منتقل کنند یا موجب عفونتی در بدن وی شوند. در تمامی این موارد اگرچه این آب یا آتش یا

حیوان یا میکروب‌ها و ویروس‌ها هستند که علت واقعی مرگ قربانی هستند اما عرف حادثه را تنها به عامل انسانی نسبت می‌دهد زیرا با وجود قصد صریح، تردیدی در استناد حادثه و ضمان وجود ندارد و طبق بند الف ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی نیز نوع چنین قتلی نیز عمد خواهد بود چنانکه در حقوق کامن‌لا نیز چنین است: «اگر کسی که با قصد، جرحی به دیگری وارد می‌نماید که بر آورد آن زوال حیات بوده و مرگ در نتیجه آن محقق می‌گردد نمی‌تواند مسئولیت ناشی از عمل خود را متوجه بی‌دقتی یا جهالت مجنی علیه یا درمان ناشیانه یا نامناسبی نماید که جرح وارده را تشدید نموده و مؤثر در مرگ بوده است» (لفو، ۱۳۸۳، ص ۷۵).

در توضیح این امر باید گفت همانگونه که در ادبیات حقوقی کامن‌لا مطرح شده است علت را می‌توان به دو نوع فلسفی و عرفی<sup>۱</sup> تقسیم نمود در مثال‌های بالا از لحاظ علمی و فلسفی علت حقیقی و قریب حادثه همان عوامل طبیعی است اما عرف عامل انسانی را مسئول می‌داند و حادثه را به او مستند می‌کند. در واقع عرف و به تبع او قانونگذار، با تسامح عرفی کسی را علت معرفی می‌کند که عدل و انصاف حکم می‌کند باید وی مسئول باشد و عواملی را که مسئولیت آنها را منصفانه نمی‌داند علت به حساب نمی‌آورد و عامل یا عوامل انسانی ضامن کل خسارات جانی و مالی هستند.

فقه‌های اسلامی صریحاً به این شکل از مسئله اشاره نکرده‌اند اما هنگامی که خواسته‌اند دلیل عدم ضمان عامل انسانی را در مثال معروف بازکردن در مشک بیان کنند گفته‌اند، وی نمی‌توانسته با بازکردن در مشک قصد وزیدن باد یا وقوع زلزله را داشته باشد (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۲۲/ شافعی شربینی، ۱۹۵۸، ج ۲، ص ۲۷۸). مفهوم مخالف این کلام آن است که اگر وی قصد چنین کاری را داشت ضامن بود.

۱. علت فلسفی یا واقعی یا تکوینی همان چیزی است که در کامن‌لا به آن (Factual Cause) گفته می‌شود، در مقابل آن علت عرفی یا تشریحی یا قانونی یا مسامحی وجود دارد که بدان (Legal Cause) گفته می‌شود (Michael Allen, 2000, p.34).

طبیعی است حالاتی مانند قوه قاهره تخصصاً از چنین تقسیمی خارج هستند زیرا شرط قوه قاهره آن است که غیرقابل پیش‌بینی باشد و چنین شرطی با فرض قصد مرتکب قابل جمع نیست زیرا قصد نمودن امری که به وقوع آن جاهلیم معقول نیست.

## ۲-۲. عدم قصد به کارگیری عامل طبیعی توسط عامل انسانی

در چنین وضعیتی، عامل انسانی را در سه حالت علم، ظن یا جهل به حادثه می‌توان تصور کرد.

### ۲-۲-۱. فقدان قصد عامل انسانی همراه با علم وی به حادثه

گاهی عامل انسانی قصد نتیجه را نداشته اما علم به دخالت عامل طبیعی دارد، خواه عامل طبیعی از قبل وجود داشته باشد مثلاً می‌داند که مجنی علیه پیر، کودک یا بیمار است یا می‌داند که عامل طبیعی در آینده به وجود آمده و اثر خواهد کرد مثلاً علم یا ظن قوی دارد که این ضربه چاقو بعداً موجب عفونت و خون‌ریزی می‌شود یا علم دارد که بر اثر ابتلای خود به ایدز، این بیماری به مجنی علیه منتقل شده و بعداً به او آسیب خواهد رساند یا در مورد حوادث طبیعی می‌داند که به‌زودی در این منطقه باران‌های موسمی و سیلاب‌های فصلی رخ خواهد داد یا صاعقه با این آسمان‌خراش برخورد خواهد کرد، در تمامی موارد فوق حکم مسئله از دیدگاه نویسندگان که همگام با گروهی از فقها که علم را مساوی قصد می‌دانند (حسینی عاملی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۳۹/ علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۲۵۵). همان حکم صورت پیشین است و عامل انسانی ضامن کل خسارات است؛ زیرا متهم از این عامل طبیعی به‌عنوان ابزاری جهت رساندن آسیب جانی یا مالی به دیگری استفاده کرده است.

در کامن‌لا نیز علم مساوی قصد تلقی می‌شود به گفته آشورث «اگر روشن شود که متهم یا قصد نتیجه را داشته یا با علم به احتمال خطر موجب آن شده است، هرگونه جست‌وجو از علت دیگر صحیح نخواهد بود» (Ashworth, 1992, p.100).

از سوی دیگر با استفاده از اولویت نیز می‌توان از کلام فقهاء ضمان عامل انسانی را استنباط کرد زیرا در زمانی که تقصیر موجب ضمان است (حسینی عاملی، [بی‌تا]، ج ۱۸، ص ۴۵ / ابن‌براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۴۴۸ / رافعی، [بی‌تا]، ج ۱۱، ص ۲۴۳ / شهید ثانی، ۱۴۱۶، ج ۱۲، ص ۱۷۲) علم، به طریق اولی موجب خواهد بود.

در قانون نیز حسب ذیل ماده ۱۴۴ قانون مجازات اسلامی ۹۲، علم مساوی قصد است ۱. جالب آنکه مقنن در دو بند ب و پ ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی ۹۲، حتی به کمتر از (علم به حادثه) نیز اکتفا کرده و علم به صرف وجود عامل طبیعی و موجبیت آن برای حادثه را برای استناد کافی دانسته است یعنی کافی است متهم بداند مجنی علیه بیماری خاصی دارد که می‌تواند در صورت صدمه دیدن موجب مرگ شود؛ یعنی علم قاتل به نقاط ضعف مقتول به منزله قصد او تلقی می‌شود.

ممکن است گفته شود که اثبات شیئی نفی ما عدان می‌کند و علم به وقوع حادثه موجب ضمان عامل انسانی می‌شود اما نافی سهم عامل طبیعی نمی‌تواند باشد. در پاسخ می‌توان گفت علم، ضمان را در عامل انسانی منحصر می‌کند زیرا موجب اقوا بودن عامل مذکور نسبت به عامل طبیعی می‌شود کسی که می‌داند تا ساعتی دیگر آب دریا بالا می‌آید و قربانی را دست و پا بسته در ساحل رها می‌کند قطعاً سبب اقوا از مباشر است.

## ۲-۲-۲. جهل به عامل طبیعی

مراد حالتی است که عامل انسانی نسبت به وقوع حادثه یا آثار آن علم یا ظن و به عبارتی دیگر، عمد یا تقصیر نداشته باشد. این صورت، موردی است که بیش از موارد دیگر محل اختلاف است. دخالت قوه قهریه در کنار عامل انسانی نیز در همین صورت مطرح شده است زیرا از شرایط قوه قهریه آن است که غیرقابل پیش‌بینی و عامل انسانی بدان جاهل باشد مانند اینکه

۱. در خصوص اینکه اصولاً علم لزوماً مساوی قصد است یا این دو تفکیک‌پذیر هستند (ر.ک: قیاسی، ۱۳۹۰).

کسی را ربوده در خانه‌ای زندانی میکنند و سیلی غیرمترقبه، زلزله، ریزش کوه، سنگ آسمانی، صاعقه یا آتشفشان موجب مرگ وی می‌شود. مثال معروف کتب فقهی که اگر کسی در مشکی را باز کند و باد یا زلزله یا پرنده‌ای آنرا واژگون کند نیز ناظر به همین حالت است زیرا عامل انسانی نوعاً اطلاعی از زمان باد یا زلزله یا سونامی ندارد. البته باید توجه داشت که اگر عمل به دستور یا با اذن صاحب مشک باشد طبیعی است که عامل انسانی مسئول نخواهد بود بنابراین سخن درحالتی است که عمل وی عدوانی و بدون اجازه باشد. درخصوص این مسئله غالباً هر فقیهی دو یا سه قول را نقل کرده و نهایتاً یکی را انتخاب می‌کند.

#### الف) قول نخست: ضمان انحصاری عامل انسانی: برخی از فقهای اهل

سنت به دو دلیل، منحصرراً عامل انسانی را ضامن میدانند:

اول) حادثه به سبب فعل انسانی واقع شده و اگر عمل او نبود زلزله و باد تأثیری در اتلاف نمیتوانست داشته باشد. از علمای اهل سنت مرداوی این را قول صحیح در مذهب فقهی خود می‌داند (مرداوی، ۱۹۵۷، ج ۶، ص ۲۱۹) این دلیل تنها جنبه اثباتی در ناحیه انسان را درد ولی نمی‌تواند نافی استناد به عامل طبیعی باشد.

دوم) چیزی که بتوان ضمان را بر او بار کرد واسطه نشده یعنی عامل طبیعی مثل سونامی، باد یا زلزله چون قابلیت ضمان ندارند از گردونه محاسبه خارج می‌شوند، این فقیه به نقش رکن روانی اشاره‌ای نکرده است. ابن‌قدامه با ذکر مثالی در تأیید این نظر می‌گوید: یعنی همانطور که اگر کسی را مجروح کنی و سرما و گرما موجب سرایت شود جارح ضامن است و نقشی برای سرما یا گرما قائل نمیتوان شد در اینجا نیز چنین است (ابن‌قدامه، [بی‌تا]، ج ۵، ص ۴۴۵). چنانکه میبینیم این فقیه بزرگ حنبلی نیز در طرح این قول سخنی از قصد یا عدم قصد و تقصیر یا عدم تقصیر عامل انسانی و اینکه وی احتمال دخالت عامل طبیعی را میداده یا نه مطرح

**ن می‌کند.** گویی اصلاً عامل دیگری جز عامل انسانی در کار نبوده است. به نظر می‌رسد پیش فرض این فقها حالتی بوده است که حادثه طبیعی غیرقابل پیش‌بینی بوده باشد زیرا وزش باد یا وقوع زلزله قابل پیش‌بینی نیست. به همین جهت ابن‌قدامه در فرع فقهی دیگری می‌گوید اگر کسی آتشی بی‌فروزد و باد آن را سرایت دهد اگر افراط و اسراف کرده باشد ضامن است (همان، ص ۴۴۶) یعنی اگر افراط نکرده باشد و جاهل باشد اصلاً ضامن نیست و اگر افراط کرده به تنهایی ضامن است نه اینکه مشترکاً با عامل طبیعی مسئول باشند و سهمی از ضمان او کاسته شود.

در میان فقهای شیعه، صاحب‌جواهر نیز مانند ابن‌قدامه، علاوه بر اینکه سبب (عامل انسانی) را اقوا از عامل طبیعی می‌داند اصولاً عامل طبیعی را قابل ضمان نمیداند (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۳۷، ص ۶۹). اغلب فقهای شیعه در بیان این نظر یعنی ضمان انحصاری عامل انسانی به ضعف مباشر یعنی عامل طبیعی مثل باد یا زلزله اشاره کرده‌اند (محقق حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۲۲) علامه حلی به دلیل دو احتمال متضاد ضمان را مشکل می‌داند از یک سو ضعف مباشر دلیل ضمان است اما از سوی دیگر سبب قصد وزیدن باد و زلزله را نداشته (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۲۲) یعنی به جای تعبیر اهل سنت که عامل طبیعی را قابل ضمان نمیدانستند اینان از تعبیر ضعف عامل طبیعی استفاده میکنند. میرفتاح مراغی از فقهای قرن سیزدهم، پس از ذکر مثال‌های مختلف می‌گوید مدار صدق عرفی است و سبب یا مباشر هم خصوصیتی ندارد و با ذکر امثله کلام را طول نمی‌دهم وی عامل انسانی را ضامن می‌داند زیرا عامل طبیعی در اینجا ضعیف است (میرفتاح، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۴۳۶). محقق کرکی در توضیح ضعف مباشر یعنی عامل طبیعی می‌گوید زیرا اتلاف را به خورشید و باد حواله نمی‌دهند (همانند سخن مرداوی و ابن‌قدامه) لذا باید به سبب مراجعه کرد که به منزله مباشر است (محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۲۱۴) و لذا اگر انسانی (یعنی دافع) که

قابلیت استناد به او ممکن است، مشک را برمیگرداند حتماً وی ضامن بود نه بازکننده در مشک (فاتح) (شهید ثانی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۱۷۲) چنین حالتی را به موردی تشبیه کرده‌اند که انسان دیگری را زخمی کند و آن زخم بر اثر سرما یا گرما به دیگر اعضا سرایت و موجب مرگ شود (حسینی عاملی، [بی‌تا]، ج ۱۸، ص ۴۶ / ابن قدامه، [بی‌تا]، ج ۵، ص ۴۴۵)، از نظر کسانی که این تشبیه را انجام داده‌اند در مرگ ناشی از سرایت فقط عامل انسانی مسئول است؛ بنابراین نقش باد یا زلزله نیز همانند آنچه که ما امروزه نقش میکرب در سرایت میدانیم تلقی شده است. ۱

همچنین در توضیح مسئولیت فاتح گفته شده اگر وی در مشک را باز نمی‌کرد مایع بیرون نمی‌ریخت، چیزی هم حائل بین عامل انسانی و حادثه نشده که زنجیر علیت را قطع کند (همان، ص ۴۵) یعنی از نظر صاحب مفتاح‌الکرامه با این که عامل طبیعی میان فعل انسانی و حادثه واقع شده و از لحاظ تکوینی همین عامل طبیعی مشک را ساقط کرده اما وی می‌گوید چیزی حائل نشده که مقصود وی آن است که عامل طبیعی قابلیت مسئولیت ندارد و لذا از گردونه محاسبه باید حذف شود این سخن دقیقاً همان دلیل دوم فقهای اهل سنت است.

بر خلاف فقیهان مذکور که اصولاً استناد فعل به عامل طبیعی را درست نمی‌دانند، محقق اردبیلی از موضع شک وارد شده و می‌گوید استناد به عامل انسانی قطعی و به عامل طبیعی مورد تردید است و لذا تنها عامل انسانی ضامن است: «وقتی فقط عامل انسانی سبب باشد و استناد به غیر نیز معلوم نیست، اشکالی در ضمان عامل انسانی نیست» (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۴۹۸).

صاحب جواهر بر عامل عدوان تکیه می‌کند که به‌طور طبیعی فقط در مورد انسان صادق است لذا در این مورد می‌گوید اگر سیل سنگی را در کنار چاهی قرار دهد که عدوانی حفر شده است قول موجه آن است که

۱. این سخن مبتنی بر نظر مشهور فقهاست که سبب مقدم در تأثیر را ضامن می‌داند.

فقط حافر ضامن است زیرا کار او عدوانی است (نجفی، ۱۳۶۲، ش ۴۳، ص ۱۳۷) علامه حلی در کتاب قواعد بر این فتوا اشکال گرفته (علامه حلی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۶۵۸) که درست است که کار حافر عدوانی است اما از طرفی دیگر افتادن در چاه مستنداً به سنگی است (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۲۸۰) که ناشی از سیل است. صاحب جواهر پاسخ می‌دهد که عرفاً امری را به شرط (سنگ) نسبت نمی‌دهند و دلیل عمده در این مسئله اطلاق ادله ضمان است که طبق آن عامل غیرعدوانی (سیل) ضامن نیست (نجفی، ۱۳۶۲، ص ۱۳۷). از این سخن برمی‌آید که وی سنگ را در حادثه شرط می‌داند درحالی‌که وی در مورد مشابهی که سنگ را یک انسان قرار می‌دهد واضح سنگ را سبب می‌داند نه شرط (همان، ص ۹۵).

برخی ذکر کرده‌اند که صاحب جواهر در مثال مشابهی فتوایی مخالف سخن فوق دارد (تفرشی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۷) وی بیان می‌کند اگر سنگی را سیل در محل عبور و مرور مردم قرار دهد و شخصی سنگ دیگری در کنار آن قرار دهد و این دو سنگ باعث لغزش و آسیب فردی شود دو احتمال وجود دارد، اول، عامل انسانی ضامن نصف خسارت بوده و نصف دیگر (سهم عامل طبیعی) هدر است و احتمال دوم اینکه شخص مزبور مسؤولت کامل دارد. وی معتقد است قول اول با عدالت و اصل برائت موافق تر است، (همان، ج ۴۳، ص ۱۰۰). چنانکه میبینیم در مثال قبل وی عامل انسانی را ضامن کل دانسته و در مثال دوم سهم عامل طبیعی را با آنکه عدوانی نیست از آن کم می‌کند. به نظر می‌رسد میان دو فتوای وی تعارضی نیست زیرا در مثال قبل شخص جاهل به سنگ است و در مثال اخیر وی عالم به وجود سنگ است.

نتیجه آنکه گروهی از فقهای شیعه و سنی عامل انسانی را ضامن میدانند چون اگر عامل انسانی نبود عامل طبیعی اثر گذار نبود یا عامل طبیعی ضعیف است

یا عرفاً قابلیت استناد ندارد یا شرعاً عدوانی محسوب نمی‌شود یا استناد به آن مشکوک است و شک در استناد مساوی با عدم استناد است.

چنانکه میبینیم فقهای شیعه نیز در طرح این قول، غالباً سخنی از علم و جهل یا قصد و عدم قصد یا احتمال و عدم احتمال تقصیر عامل انسانی نگفته‌اند؛ یعنی نگفته‌اند آیا وی میدانسته بادی می‌وزد و زلزله‌ای می‌آید یا نمی‌دانسته، بلکه به شکل مطلق وی را ضامن دانسته‌اند حتی اگر وی قصد یا علم یا ظنی نسبت به حادثه نداشته باشد، بلکه ذکر زلزله، سیل، یا باد خود قرینه است که حالت جهل مدّ نظر بوده است. طبیعی است اگر وی در حالت جهل مسئول باشد در حالت قصد یا علم یا ظن، به طریق اولی ضامن است.

ب) قول دوم: عدم ضمان عامل انسانی: بر عکس قول اول، بسیاری از فقهای شیعه و سنی در همین مسئله گشودن در مشک و افتادن آن بر اثر باد یا زلزله، عامل انسانی را ضامن نمی‌دانند زیرا او سبب است و عامل طبیعی مباشر و در اجتماع سبب و مباشر ضمان بر عهده مباشر است، در فقهای اهل سنت ابن‌قدامه این رای را سخن قاضی و اصحاب شافعی می‌داند (ابن‌قدامه، [بی‌تا]، ج ۵، ص ۴۴۵ / شافعی شربینی، ۱۹۵۸، ص ۲۷۸) مرداوی علاوه بر قاضی، ابوالخطاب را نیز قائل بدین نظر می‌داند (مرداوی، ۱۹۵۷، ص ۲۱۹). بسیاری از فقهای شیعه نیز بر همین نظر هستند (حلی، ۱۴۰۸، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۱۸ / ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۸۵ / شهید ثانی، ۱۴۱۶، ج ۱۲، ص ۱۲) علامه حلی سبب را ضعیف می‌داند (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۵۲۴) میرفتاح مراغی می‌گوید برخی از فقهاء در ضمان عامل انسانی شک کرده‌اند. دلیل عدم ضمان شک در صدق ائتلاف توسط عامل انسانی است. (مراغی، ۱۴۱۷، ص ۴۳۶) و در حالت شک در ضمان نیز اصل بر عدم ضمان است و چون عامل دیگری برای مراجعه بدان وجود ندارد نتیجه آن هدر بودن خون قربانی است.

اگر استدلال میرفتاح واکاوی شود یا رد و قبول‌های فقها بررسی شود، به‌نظر می‌رسد از نظر آنان ضمان دائر مدار صفر یا صد است یعنی ضمان نسبی مدّ نظر آنان نبوده بلکه یا تماماً حادثه مستند به عامل انسانی است یا تماماً مستند به عامل طبیعی.

علاوه بر استدلال بر اینکه حادثه (سقوط مشک) با فعل مباشر (عامل طبیعی) رخ داده برخی از فقها اضافه کرده‌اند که عامل انسانی سبب ملجی نیز نبوده یعنی وزیدن باد یا وقوع زلزله ناشی از فعل او نبوده و با بازکردن در مشک نیز نمی‌توانسته قصد وزیدن باد یا وقوع زلزله را داشته باشد (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۲۲ / شافعی شربینی، ۱۹۵۸، ج ۲، ص ۲۷۸)؛ یعنی عوامل طبیعی مستقل از اراده او عمل کرده‌اند و بین فعل سبب و مباشر ملازمه قطعی و رابطه علیّی قابل پیش‌بینی وجود ندارد و به عبارت سوم عامل طبیعی به منزله ابزاری در دست عامل انسانی نبوده مانند جایی که کسی را در میان درندگان بیندازیم که عادتاً کشته خواهد شد یا اگر او را در سرما رها کنیم خواهد مرد.

در مثالی دیگر، اگر شخصی، دیگری را مضطر به فرار کند و او در هنگام فرار، تصادفاً با حیوان درنده‌ای برخورد نموده و توسط وی کشته شود، فقهاء سبب را ضامن ندانسته‌اند؛ زیرا از یکسو مباشر حیوان درنده است که دارای قصد و اختیار است و از سوی دیگر سبب، مباشر را الجاء نکرده تا مقدم بر مباشر باشد (طوسی ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۱۵۹ / علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۶۵۲) رافعی فقیه شافعی و علامه حلی نیز عمل فاتح را مانند کسی میدانند که در حرز را باز بگذارد و دیگری مال را بدزدد که در این جا باز گذارنده در ضامن نبوده و سارق ضامن است (رافعی، [بی‌تا]، ص ۲۴۳). البته این

۱. یعنی انسان از عامل طبیعی در جهت قصد خود استفاده نکرده است.

۲. در کامن‌لا نیز در چنین حالتی باد یا زلزله را عامل مستقل (Independent) می‌دانند که قانوناً توانایی قطع زنجیره علیت را داشته و رابطه عامل انسانی با حادثه را قطع می‌کند (Ap Simester and Gr Sullivan, 2003, p.93).

مثال و قیاس فاتح با سارق درست نیست زیرا در سرقت عامل انسانی مباشر است و به شکلی بديهی رابطه سبب را با حادثه قطع می‌کند (Smith & Hogan, 2005, p.56 / نجفی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۵۴)، اما در اینجا نقش عامل طبیعی بدین بدهت نیست و محل اختلاف است.

علاوه بر انتفاء قصد و عمد در ایجاد حادثه، فقها در مثال مذکور تقصیر را نیز منتفی دانسته‌اند زیرا توقع باد یا زلزله نیز نمی‌رفته یعنی احتمال وقوع آنها بر اثر بازکردن در مشک نیز مطرح نبوده که بگوئیم وی تقصیر کرده (ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۴۴۸/ کرکی عاملی، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۲۱۴) این نشان می‌دهد که پیش فرض آنان در مثال یاد شده عدم علم و عمد و تقصیر بوده است.

استدلال دیگر بر عدم ضمان عامل انسانی استناد حادثه به مقتضی در مواردی است که عامل انسانی مرتکب ترک فعل شود است یعنی عامل طبیعی مقتضی حادثه است و عامل انسانی وظیفه دارد مانع از وقوع آن شده یا از آثار مخرب آن پیشگیری نماید مانند شرکتی که طبق قرارداد موظف است تا قبل از رسیدن زمستان، سیل‌گیری بر رودخانه یا بهمن‌گیری در جاده احداث کند اما بر اثر تقصیر، به تعهدات خود عمل ن می‌کند و وقوع سیل یا بهمن موجب خساراتی می‌شود یا پزشکی که شخص بیمار یا آسیب دیده از حادثه طبیعی را درمان ن می‌کند. در اینجا برخی از قضاات یا وکلا در استدلال حقوقی خود حادثه را تنها به عامل طبیعی نسبت می‌دهند یا حداقل آنرا شریک در حادثه دانسته و درصدی از سهم عامل انسانی را کم میکنند زیرا عامل طبیعی مقتضی بوده و عامل انسانی باید مانع از اثر آن میشده و در چنین حالاتی باید حادثه را به مقتضی نسبت داد نه کسی که مانع نشده.

چنین استدلالی از سوی برخی از فقها مانند آیت الله خوئی نیز مطرح شده است: «اگر کسی دیگری را مجروح کند و او قادر به نجات خود با

مداوا باشد و اختیاراً آن را ترک کند، جارح قصاص می‌شود؛ زیرا اگرچه ترک مداوا در مرگ مؤثر است ولی مرگ مستند به مقتضی (جرح) و از آثار آن است و مداوا از قبیل مانع است. پس اگر مانع وجود نداشت مرگ به مقتضی استناد داده می‌شود. امر وجودی ناشی از امر وجودی است و مستند به امر عمدی نمی‌شود. این مثل آن است که کسی بخواهد دیگری را بکشد و او بتواند با دفاع مانع از قتل خود شود ولی دفاع نکند شکی نیست که قتل مستند به قاتل است نه مقتول. البته مقتول مرتکب حرام شده که خود را نجات نداده ولی این منافاتی با استناد مرگ به مهاجم ندارد» (خویی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۶). این استدلال در حقوق کامن‌لا نیز در مواردی پذیرفته شده است (برای نقد سخن آیت‌الله خویی و استدلال‌ات مطرح‌شده در کامن‌لا، ر.ک: قیاسی، ۱۴۰۲).

برخی از حقوقدانان داخلی نیز درحالت مقتضی و مانع، برای عدم مانع مسئولیتی قائل نیستند مثلاً اگر جوشکاری لوله گاز را خوب جوش ندهد، ناظری که بر کار وی نظارت ن می‌کند را ضامن نمیداند زیرا مانع نشده (صادقی، ۱۴۰۰، ص ۴۱۳). و با همین استدلال می‌گوید نمی‌توان در آسیب‌های بدنی برای وضع جسمانی خاص سهمی قائل شد همانگونه که اگر مالک از مالش حفاظت نکند دلیل کاهش مسئولیت سارق نیست (همان، ص ۴۲۱) یعنی همان سخن آیت‌الله خویی که اگر کسی در مقابل مهاجم دفاع نکند و مانع وی نشود حادثه تماماً به مهاجم مستند است. بنابراین حاصل استدلال فقیهان فوق چنین است که عامل انسانی ضامن نیست چون نه مباشر بوده نه سبب ملجی و نه سببی که قاصد، عامد یا مقصر باشد بلکه عامل طبیعی مانند سارقی است که از در باز وارد خانه می‌شود. در پاره‌ای از موارد نیز با وجود مقتضی، حادثه را به ترک فعل عامل انسانی نسبت نمی‌دهند.

اشکال این نظریه آن است که عامل انسانی بالاخره سبب بوده ولو ملجی یا عامد

و مقصر نباشد؛ زیرا ضمان همواره تابع این حالات نیست و در هر صورت اگر فعل یا ترک فعل وی نبود حادثه رخ نمیداد و اگر مبنای کسانی را بپذیریم که عامل طبیعی را قابل استناد و مسئولیت نمی‌دانند لاجرم باید وی ضامن باشد.

ج) قول سوم: ضمان عامل انسانی به شرط تقصیر: بق این قول اگر حادثه طبیعی مانند باد باشد که وزیدن آن غیرقابل پیش‌بینی است عامل انسانی ضامن نیست و اگر تابش خورشید باشد که قابل پیش‌بینی است، در فرضی که محتوای مشک روغن باشد که با تابش ذوب می‌شود و از مشک بیرون میریزد، عامل انسانی ضامن است (طوسی، ۱۳۸۷، ص ۴۵ / ابن براج، ۱۴۰۶، ص ۴۴۸ / رافعی، [بی‌تا]، ص ۲۴۳ / شهید ثانی، ۱۴۱۶، ص ۱۷۲). در واقع قائلین به تفصیل بر مسئله تقصیر تأکید کرده‌اند به همین جهت در راستای همین معیار به مثال‌های دیگری نیز اشاره کرده‌اند مثل اینکه اگر کسی آتشی بی‌فروزد و بر اثر باد به ملک دیگری سرایت کند اگر افراط و اسراف کرده ضامن است (ابن قدامه، [بی‌تا]، ص ۴۴۵) همچنین اگر کسی برگ‌های درخت مو را بکند و انگورها بر اثر تابش خورشید فاسد شود (شافعی شربینی، ۱۹۵۸، ص ۲۷۸) زیرا به‌طور طبیعی فساد قابل پیش‌بینی است.

در این مثال انگور، برخی از کسانی که خورشید را مباشر تلقی کرده‌اند، آن را تشبیه به سارق دانسته‌اند که شخصی در خانه‌ای را باز گذاشته و او وارد خانه شده سرقت کند، با اینکه اگر در باز نبود سرقت امکان نداشت اما فاتح ضامن نیست و سارق ضامن است که قبلاً به نقد و رد چنین تشبیه و قیاسی اشاره کردیم.

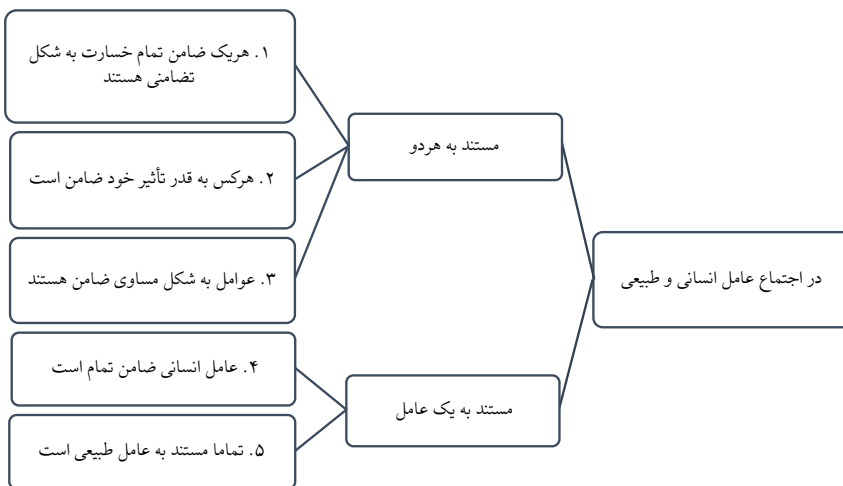
این نظریه ولو درست است اما ناظر به حالت مورد بحث یعنی جهل عامل انسانی نیست اما مفهوم مخالفش این است که جاهل ضامن نیست.

### ۳. دیدگاه حقوق‌دانان

آنان نیز در ذیل بحث از این مسئله که اگر قوه قاهره به‌عنوان یک سبب

در کنار سایر اسباب منتج به نتیجه زیانباری شود در خصوص میزان مسئولیت اسباب انسانی اختلاف نظر دارند. تذکر دو نکته در اینجا ضروری است:

نکته اول - چنانکه در نمودار زیر مشاهده می‌شود، ما با دو مسئله روبه‌رو هستیم نخست مسئله استناد یعنی آنکه آیا عامل انسانی ضامن است یا عامل طبیعی یا هردو؟ دوم با فرض استناد به هردو، مسلماً عامل طبیعی ضامن نخواهد بود و سهم او از عامل انسانی کم خواهد شد، اما مسئله با این فرض مطرح می‌شود که اگر وی قابلیت ضمان داشت، آیا هریک به نحو تضامنی ضامن است یا به نحو تنصیف یا به میزان سهم هریک در حادثه؟ متأسفانه در بیان حقوقدانان این دو مسئله خلط شده است و گاهی هر دو مسئله در هم ادغام شده و مثلاً وقتی گفته می‌شود عامل انسانی به میزان سهم خود ضامن است معنایش این است که در مسئله اول وی باید ضامن باشد تا در مسئله دوم بتوان گفت ضمانت وی نه تضامنی است و نه تنصیفی بلکه نسبی است.



نتیجه حالت ۱ با حالت ۴ یکی است زیرا درست است که در حالت اول حادثه به هر دو مستند است اما چون کسی وجود ندارد که عامل انسانی به وی رجوع کند تمام خسارت را باید عامل انسانی بپردازد.

### ۳-۱. عامل انسانی ضامن کل خسارت

گروهی گفته‌اند رابطه سببیت قابل تقسیم نیست (نظریه مسئولیت کامل) که در این فرض، سبب انسانی ضامن پرداخت کل خسارت زیان‌دیده بوده و به واسطه دخالت قوه قاهره چیزی از میزان مسئولیت او کاسته نمی‌شود (شماره ۴ نمودار) (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۲۰ / درودیان، ۱۳۸۵، ص ۱۴۹). گروهی دیگر گفته‌اند رابطه سببیت بین عامل و حادثه قابل تقسیم کمی است یعنی می‌توانیم بگوئیم این سبب دو سوم خسارت و دیگری یک سوم آن را وارد آورده‌اند (شماره ۲ نمودار) (تفرشی، ۱۳۸۶، ص ۲۰۲). به نظر می‌رسد استدلال فوق ناقص است ملازمه‌ای بین نظریه مسئولیت کامل و ضمان انسان نیست بلکه می‌توان قائل به مسئولیت کامل شد و در عین حال حادثه را مستند به عامل طبیعی دانسته و خسارت را هدر دانست. چنانکه در نمودار روشن است ابتدا باید مسئله استناد حل شود و سپس نحوه ضمان نظریه سببیت کلی می‌گوید به چند دلیل سببیت غیر قابل تقسیم است:

اول - طبیعت رابطه سببیت اقتضا دارد کل خسارت را یکی وارد آورد زیرا او نبود حادثه نبود، پس کل خسارت را بدهد. این را مغالطه دانسته‌اند زیرا دیگری هم نبود حادثه رخ نمیداد.

دوم - ضرورت عملی، سببیت جزئی ملازمه با مسئولیت جزئی ندارد یعنی حتی اگر قائل به این شویم که سببیت قابل تقسیم است لزوماً بدین معنا نیست که طرفین باید به میزان تأثیر خود ضامن باشند زیرا معیاری برای تعیین میزان تأثیر وجود ندارد (همان، ص ۲۰۴).

در پاسخ گفته شده، در عمل میزان تأثیر را تعیین میکنند، به علاوه سببیت کلی موجب می‌شود هر یک از مسؤولان نه تنها مسؤول خسارتی که ایجاد کرده باشد، بلکه مسؤول خسارتی که هیچ نقش سببی و مؤثر در بوجود آمدن آن نداشته نیز به شمار آید. بعلاوه این دلیل ناظر به نحوه ضمان است نه استناد.

سوم: عدم مسئولیت کامل سبب انسانی منجر به آن می‌شود که قسمتی از

خسارت زیان‌دیده جبران نشده باقی بماند؛ یعنی بار قوه قاهره بر دوش زیان‌دیده قرار گیرد. درحالی‌که دلیلی برای اینکه بار مذکور بر دوش وی قرار گیرد، وجود ندارد (درودیان، ۱۳۸۵، ص ۱۴۹) در پاسخ می‌توان گفت همان‌طور که دلیلی بر تحمیل بار قوه قاهره بر دوش زیان‌دیده وجود ندارد، دلیلی نیز بر تحمیل سهم عامل طبیعی بر ذمه سبب انسانی وجود ندارد چراکه سبب انسانی فقط در حدود فعل یا ترک فعل خود مسئول است و نه بیشتر از آن (رهنما، ۱۳۹۸، ص ۹۷) از سوی دیگر بدشانسی می‌تواند دلیلی بر تحمیل سهم عامل طبیعی بر دوش زیان‌دیده باشد مثل تمام خسارات طبیعی دیگر.

چهارم - مسئولیت تضامنی خلاف اصل است ص ۲۰۹ (امامی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۶۰۱) و عمل بدان زمانی عادلانه و مطابق موازین حقوقی است که عامل ضامن پس از جبران کل خسارت زیان‌دیده خود بتواند به بقیه اسباب به میزان سهمشان در ایجاد زیان مراجعه نماید و برعکس، در جایی که چنین امکانی فراهم نباشد، اعمال مسئولیت تضامنی منجر به قرار گرفتن کل مسئولیت بر دوش سبب انسانی می‌شود و خلاف اصل شخصی بودن مسئولیت است (همان). پیش فرض این دلیل استناد تومانی حادثه به هر دو نیروی انسانی و طبیعی و قبول مسئولیت تضامنی است درحالی‌که ابتدا باید مسئله استناد روشن شود.

پنجم - اصولاً قوه قاهره و مسئولیت غیرقابل جمع می‌باشند؛ زیرا ایجاد خسارت یا در نتیجه ی تقصیر عامل انسانی است (مثل زمانی که سدی به‌طور غیراستاندارد در مسیر یک مسیل که در جلوی جریان باران قرار دارد، ساخته می‌شود) یا اینکه زیان را قوه قاهره ایجاد نموده (مثل زمانی که کشتی در اثر طوفان در دریا غرق می‌شود) که در فرض اول، دیگر نمی‌توان از مسئولیت قوه قاهره سخن گفت و در فرض دوم نیز مجالی برای ضمان سبب انسانی نیست (درودیان، ۱۳۸۵، ص ۱۴۹).

در پاسخ می‌توان گفت اتفاقاً دقیقاً محل بحث همان فرض دوم یعنی

زمانی است که عامل انسانی جاهل است و تقصیری ندارد. خود اختلاف حقوقدانان و فقها نشان می‌دهد مجال برای ضمان هست.

ششم - دادگاه‌های فرانسه بر مبنای انصاف چندی قوه قاهره را نیز یکی از اسباب ورود ضرر شمردند. ولی این رویه اکنون تغییر کرده است. کاتوزیان معتقد است رویه کنونی را باید تأیید کرد زیرا حقوق به دنبال همه اسباب دخیل در حادثه نیست بلکه به دنبال سبب همراه با تقصیر است که با ضرر رابطه سببیت اخلاقی دارد یعنی کسی را ضامن می‌داند که مقصر بوده و قابل سرزنش باشد و او باید تمام خسارت را جبران کند (کاتوزیان، ۱۳۷۰، ص ۴۹۲).

نتیجه - چنانکه مشاهده می‌شود هیچیک از ادله ضمان کامل عامل انسانی، قابل قبول و خالی از خدشه نیست مگر دلیل ششم که آنهم قاطع نبوده و معارض با دیدگاه دیگری است که خواهد آمد.

### ۳-۲. عدم ضمان عامل انسانی

درکامن لا برخی معتقدند که اگر متهم کسی را بزند و او بی‌هوش شود و ساختمان قبل از هشیاری او توسط زلزله خراب شود قتلی رخ نداده و این مرگ تماماً منسوب به حوادث طبیعی (Smith & Hogan, ۲۰۰۵, p. ۵۷) است حتی اگر قربانی در صورت عدم حمله، در ساختمان نمی‌بود. دلیل این مسئله آن است که ضربه وارده اگرچه قربانی را در آن وضعیت قرار داده و باعث شده هنگام زلزله در ساختمان باشد اما آن وضعیت خطرناک نبوده و وقوع زلزله نیز قابل پیش‌بینی نبوده بنابراین زنجیر علیت بین عامل انسانی و مرگ توسط زلزله قطع شده است، اما اگر ضربه در ساحل دریا وارد میشد و قربانی بر اثر بالا آمدن آب خفه میشد قتل از نوع غیر عمد محسوب میشد زیرا جزر و مد دریا قابل پیش‌بینی بود و حادثه طبیعی نمی‌توانست زنجیر علیت را قطع کند و حادثه مستند به عامل انسانی میشد نه عامل طبیعی (همان).

### ۳-۳. سببیت جزئی یا نسبی

گروهی دیگر از حقوق دانان را عقیده بر این است که در فرض مذکور

باید مسئولیت را میان عامل انسانی و قوه قاهره تقسیم نمود و به نسبت دخالت عامل اخیر از میزان مسئولیت سبب انسانی کاست (صفای، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۶۸) یعنی تقسیم تأثیر ممکن است و هر عامل مسئول سهم خود است. پیش فرض این نظریه این است که عامل طبیعی هم ضامن است. یکی از موارد شایعی که در رویه قضایی کنونی ما بدین نظریه عمل می‌شود زمانی است که شخصی بیمار است یا پس از حادثه‌ای طبیعی دچار جراحت درونی پارگی طحال شده و متهم بدون اطلاع از این بیماری یا جراحت، ضربه‌ای به وی می‌زند و مرگ ناشی از تأثیر مجموع بیماری با ضربه، یا جراحت با ضربه باشد. طبیعی است اگر ضارب علم به بیماری و نقش آن در جنایت داشته باشد از صورت محل بحث خارج است و حکم آن قبلاً گفته شد اما اگر جهل به بیماری داشته باشد آیا می‌توان چنین انتساب و استنادی را پذیرفت؟

در بسیاری از پرونده‌ها، پزشکی قانونی در چنین مواردی بیماری زمینه‌ای یا وضعیت قبلی قربانی را نیز در نتیجه دخیل دانسته و درصدی از حادثه را منسوب به بیماری زمینه‌ای و سهم ضارب را مثلاً ۷۵ و سهم بیماری را ۲۵ درصد اعلام می‌کند.

در کتب فقهی کسانی که هردو را ضامن میدانستند به نسبت تأثیر عامل طبیعی سهمی از دیه عامل انسانی کم می‌کنند چنانکه رویه دادگاه‌های ما نیز چنین است.

روایات ما در این مورد ساکت است و ائمه علیهم السلام هیچگاه در این مورد تفصیلی نداده و استفساری هم نکرده‌اند یعنی هرگز سؤال نکرده‌اند آیا مقتول پیر یا بیمار یا کودک هست یا نه و اگر مقتول پیر یا بیمار یا کودک بوده نفرموده‌اند درصدی از دیه منتسب به این عوامل است.

اما آیا به این اطلاق یا ترک استفصال که در علم اصول مساوی با اطلاق است (شهید ثانی، ۱۴۱۶، ص ۱۷۱/ زنده‌دل، ۱۴۰۲، ص ۱۰۳) می‌توان تمسک کرد؟

به نظر می‌رسد پاسخ منفی باشد بلکه باید چنین اطلاقی را حمل بر اهمال کرد یعنی در آن زمان به دلیل ابتدایی بودن علم طب و دقیق نبودن ابزارهای تشخیص طبی و عدم امکان تعیین دقیق نقش هریک از عوامل درونی و بیرونی، مسئله به حال خود رها شده و نفی یا اثباتا در مورد آن حکمی صادر نشده و این مسئله به معنای نفی محاسبه عوامل درونی در میزان ضمان نیست، همانگونه که ما امروزه ضمان نسبی را در حقوق خود پذیرفته ایم (ماده ۵۲۶ ق.م.ا). درحالی که هیچ عین و اثری از آن در روایات ما دیده نمی‌شود و در آن موارد نیز با ترک استفصال از جانب ائمه روبه‌رو هستیم اما امروز که چنین امکانی فراهم است آیا حکم عقل و رعایت انصاف مستلزم نسبیت مسئولیت ضارب هست یا نه؟

پاسخ چندان روشن و قاطع نیست، از یک سو بار نمودن تمام مسئولیت بر دوش عامل انسانی درحالی که عامل دیگری نیز در حادثه دخیل بوده منصفانه نیست و قاعده آن است که هرکس به میزان سهمی که در بروز حادثه‌ای دارد باید مسئول شناخته شود، اما از سوی دیگر با توجه به اینکه استناد امری عرفی است، اختلاف فقها و حقوقدانان نشان دهنده آن است که عرف در این مسئله داوری یکسان و روشنی ندارد و استناد بخشی از خسارت به عامل طبیعی در این فرض، محل تردید و اصل، عدم آن است همانگونه که حکم بر تمام خسارت نسبت به عامل انسانی نیز محل تردید و اصل عدم آن است، نتیجه این دو اصل آن است که عامل انسانی فقط ضامن بخشی از خسارت باشد.

#### ۴. دیدگاه قانون

از لحاظ قانونی، هیچ ماده قانونی به شکل دقیق ناظر به محل بحث که اجتماع عامل طبیعی غیرقابل پیش‌بینی با عامل انسانی غیرمجاز باشد یافت نمی‌شود. موادی مانند ۵۰۰، ۴۹۲ یا ۵۲۶ صرف استناد را لازم می‌داند اما

نمی‌گوید حادثه به چه کسی مستند است. موضوع ماده ۵۱۶ ترکیبی از عامل انسانی و عامل غیرقابل پیش‌بینی طبیعی است ولی صدر آن ناظر به عمل مجاز و ذیل آن ناظر به تقصیر است که از محل کلام خارج است؛ بنابراین مورد از موارد سکوت یا ابهام قانون است و قاضی می‌تواند طبق اصل ۱۶۷ قانون اساسی به منابع معتبر یا فتاوی معتبر مراجعه کند.

### نتیجه

در اجتماع عامل انسانی و طبیعی، اگر عامل انسانی قاصد نتیجه یعنی وقوع حادثه باشد یا بدان علم داشته باشد تردیدی نیست که تمام مسئولیت متوجه اوست، اما در دو صورتی که نسبت به وقوع حادثه جهل یا ظن داشته باشد، درحالت جهل، سه دیدگاه در میان حقوق‌دانان و فقها اعم از شیعه و سنی وجود دارد، تمام ضمان متوجه عامل انسانی، نفی مسئولیت از عامل انسانی و استناد حادثه به هر دو عامل و لحاظ سهمی از ضمان بر دوش عامل انسانی که نظر اخیر در مقاله مورد تأیید قرار گرفت.

### حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

### سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

### تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

## منابع

- این‌ادریس، محمدبن منصور؛ السرائر؛ ج ۳، چ ۲، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- این‌براج، عبدالعزیز؛ مهذب؛ ج ۱ و ۲، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۶ ق.
- این‌قدمه، محمدبن عبدالله؛ المغنی؛ ج ۵، بیروت: دارالکتاب العربی، [بی‌تا].
- اردبیلی (محقق اردبیلی)، احمدبن محمد؛ مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان؛ ج ۱۰ و ۱۴، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ ق.
- امامی، سیدسیدحسن؛ حقوق مدنی؛ ج ۱ و ۴، تهران: اسلامی، ۱۳۸۳.
- پورمحمدی، رضا و سیدمصطفی محقق داماد؛ «اصول شناخت علل وقایع از منظر فقه امامیه و حقوق انگلستان»، مطالعه تطبیقی حقوق اسلام و غرب؛ ش ۴، دی ۱۴۰۰، ص ۲۶۷-۲۹۴.
- حسینی عاملی، سیدمحمدجواد؛ مفتاح‌الکرامه؛ قم: مؤسسه آل‌البیت (ع)، [بی‌تا].
- حلی (علامه حلی)، حسن‌بن یوسف؛ تحریر الأحكام؛ ج ۴ و ۶، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۲۰ ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن‌بن یوسف؛ قواعد الأحكام؛ ج ۲ و ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
- حلی (علامه حلی)، حسن‌بن یوسف؛ مختلف‌الشیعة؛ ج ۵، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۳ ق.
- حلی (محقق حلی)، نجم‌الدین جعفر بن حسن؛ شرائع الإسلام؛ قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ق.
- حلی، محمدبن حسن؛ ایضاح الفوائد؛ ج ۲ و ۴، قم: اسماعیلیان، ۱۳۸۷ ق.
- خویی، سیدابوالقاسم؛ مبانی تکلمة المنهاج؛ نجف: مطبعة الآداب، [بی‌تا].
- درویدیان، حسنعلی؛ تقریرات درس مدنی ۴؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
- دهقان، زهرا و منصو امینی؛ «ادعای فورس ماژور بر اساس کووید ۱۹ در قراردادهای فروش ال.ان.جی»؛ مطالعات حقوق انرژی؛ ش ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، ص ۲۶۷-۲۸۹.
- الرافعی، عبدالکریم؛ فقه شافعی؛ ج ۱۱، [بی‌جا]: دارالفکر، [بی‌تا].
- رهنما، سمیه؛ معیارهای شناخت سبب اقوی از مباشر در ایراد خسارات بدنی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)؛ قم: دانشگاه قم، ۱۳۹۸.
- زنده‌دل، محمد؛ «گستره ترک استتفصال در استنباطات فقهی»، نشریه فقه و اصول؛ ش ۴، زمستان ۱۴۰۲، ص ۶۹-۱۰۳.
- شافعی شربینی، محمدبن احمد؛ مغنی المحتاج؛ ج ۲، [بی‌جا]: دار إحياء التراث العربی، ۱۹۵۸ م.
- صفای، سیدحسین؛ «شرایط و آثار قوه قاهره در اصلاحات قانون مدنی فرانسه مصوب ۲۰۱۶ م و استفاده از آن برای رفع کاستی‌های نظام حقوقی ایران»؛ فصلنامه علمی پژوهشی حقوق خصوصی؛ ش ۳۹، تابستان ۱۴۰۱، ص ۳۸۹.
- صفای، سیدحسین؛ «قوه قاهره یا فورس ماژور بررسی اجمالی در حقوق طبیعی و حقوق

- بین‌الملل و قراردادهای بازرگانی بین‌المللی»، مجله حقوقی بین‌المللی؛ ش ۳، مرداد ۱۳۶۴، ص ۱۱۱-۱۵۴.
- صفایی، سیدحسین؛ حقوق مدنی؛ ج ۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
- طوسی، محمدبن‌حسن؛ المبسوط فی فقه الإمامیه؛ ج ۷ و ۸، تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷.
- عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین؛ تمهید القواعد؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۶ ق.
- عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین؛ مسالک‌الافهام؛ ج ۱۲، قم: مؤسسه المعارف‌الشیعة، ۱۴۱۷ ق.
- عیسائی تفرشی، محمد و دیگران؛ «تأثیر همراهی قوه قاهره با تقصیر خواننده بر مسئولیت مدنی»، فصلنامه مدرس؛ ش ۴، زمستان ۱۳۸۶، ص ۱۹۳-۲۱۹.
- فاضل‌هندی، محمدبن‌حسن؛ کشف‌اللثام والإیهام عن قواعد الأحكام؛ ج ۱۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۶ ق.
- قیاسی، جلال‌الدین؛ «معاونت در جرم از دیدگاه فقه اسلامی»، فصلنامه پژوهشی حقوقی؛ ش ۳، تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۳۹-۱۶۶.
- قیاسی، جلال‌الدین؛ تسبیب در قوانین کیفری؛ ج ۴، تهران: جنگل، ۱۴۰۲ ق.
- کاتوزیان، ناصر؛ الزام‌های خارج از قرارداد؛ ج ۱ و ۴، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳.
- کاتوزیان، ناصر؛ حقوق مدنی (ضمان قهری - مسئولیت مدنی)؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۰.
- کاتوزیان، ناصر؛ قواعد عمومی قراردادها؛ ج ۴، ج ۲، تهران: شرکت انتشار، ۱۳۷۶.
- کرکی‌عاملی، علی‌بن‌حسین؛ جامع‌المقاصد؛ ج ۲، قم: آل‌البیت (ع)، ۱۴۱۴ ق.
- لفو، واین آر.؛ سببیت در نظام کیفری ایالات متحده آمریکا؛ تهران: میزان، ۱۳۸۳.
- مراغی، میر عبدالفتاح؛ العناوین الفقهية؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
- مرداوی، علی‌بن‌سلیمان؛ الإنصاف فی معرفة‌الراجح من الخلاف؛ ج ۶ و ۱۲، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۹۵۷ م.
- میرمحمدصادقی، حسین؛ جرایم علیه تمامیت جسمانی اشخاص؛ تهران: میزان، ۱۴۰۰.
- نجفی، محمدحسن؛ جواهر‌الكلام؛ ج ۳۷ و ۴۳، ج ۳، قم: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۶۲.
- Andrew Ashworth, *Principles of criminal law*, 1992, Oxford university press.
- Ap Simester and Gr Sullivan, *Criminal Law Theory and Doctrine*, 2003, 2th ed, Oxford, U. S p 93.
- Michael Allen-*Text book on Criminal Law*, 2007, Oxford, 9 th ed.
- Smith & Hogan, *Criminal Law*, 2005, U. S. A New York, Oxford.